

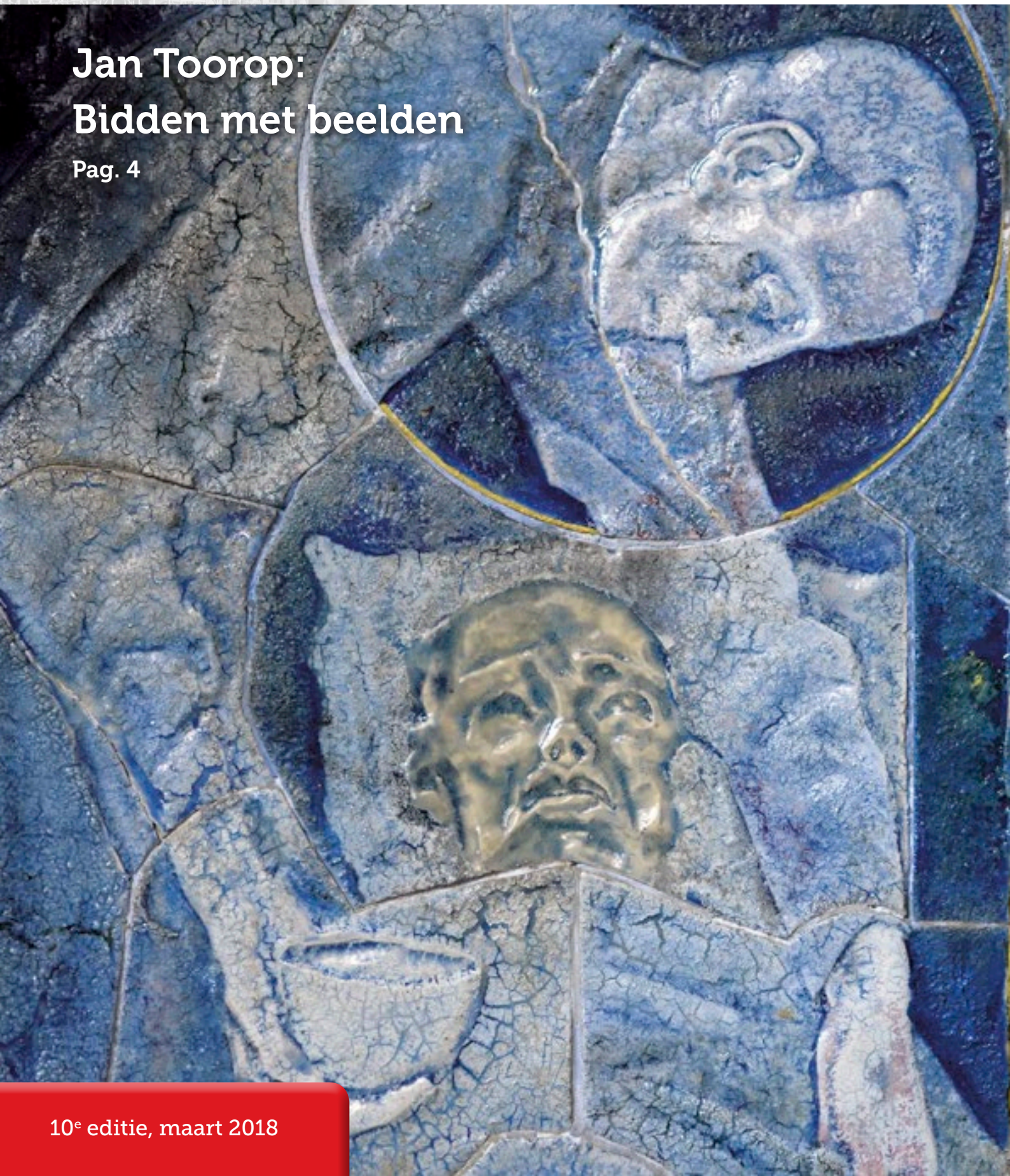
Nieuwe Bavo in de steigers

Nieuws over de restauratie van de kathedrale basiliek St.Bavo in Haarlem

Jan Toorop: Bidden met beelden

Pag. 4

Ontmoeting met God altijd weer mogelijk. Het belang van het beeld en het materieel erfgoed in de beleving van toen en nu.

Bidden met beelden

In de geschiedenis van de rooms-katholieke kerk hebben 'beelden', in de zin van voorstellingen en uitbeeldingen, altijd een belangrijke rol vervuld. Hoewel in het Oude Testament staat vermeld 'Gij zult geen beelden aanbidden' (Exodus 20:5), bleven ze in de christelijke geloofsbeleving, ondanks veel meningsverschillen hierover, bijna net zo belangrijk als het woord. Al in de zesde eeuw rechtvaardigde paus Gregorius de Grote (ca. 540-604) het gebruik van beelden, omdat hiermee het geloof aanschouwelijk kon worden uitgelegd aan ongeletterden. Hij bracht als eerste de voornaamste functie ervan onder woorden: als een geschikt hulpmiddel bij het geven van onderricht of de catechese. Behalve deze functie konden beelden dienen om het geheugen te ondersteunen. Uitbeeldingen van episodes uit het leven van Christus of dat van de heiligen hielpen de gelovigen deze vereerde voorgangers te herinneren en hun deugzaamheid na te volgen. Belangrijk was ook de sierfunctie van beelden: ze dienden immers ter verfraaiing van Gods huis en gaven er een glans en schoonheid aan die de mystieke beleving van de gelovigen kon stimuleren.

Tekst: Evelyne Verheggen

Bernardus en Franciscus

De devotie voor het lijden van Christus werd pas echt belangrijk in de hoge middeleeuwen onder invloed van de twee belangrijkste heiligen uit die periode: Bernardus van Clairvaux (1090-1153) en Franciscus van Assisi (1181-1226). Bernardus was de inspirator van de hervormde kloostergemeenschap van de Cisterciënzers. Hij werd geïnspireerd door Maria en beschouwde haar als de belangrijkste middelares tot God. Bernardus werd beroemd omwille van zijn Hoogliedsermoenen. Hij introduceerde het equivalent van het wereldse huwelijk. In zijn kloosters kon men trouwen met Christus, hetgeen verheven werd boven het - op voortplanting gerichte - 'aardse' huwelijk. Hij schreef zijn sermoenen voor zijn mannelijke gemeenschap, in de 'bruidsmystiek' was de 'bruid' van Christus de ziel van de monnik. Daarmee inspireerde hij ook veel vrouwen voor deze aantrekkelijke levensinvulling. Bestaande benedictijnenkloosters hervormden zich onder invloed van Bernardus en overal in Europa werden vanaf die tijd cisterciënzer vrouwenkloosters, maar ook bijna 300 begijnhoven, gesticht.

Franciscus wordt ook wel geduid als de *Alter Christus*; weinigen in de geschiedenis volgden het leven van Christus in alles zo intens en nauwgezet na als hij. In 1224 trok Franciscus zich terug op de berg La Verna.

In een visioen verscheen hem een gekruisigde engel. Terwijl hij nadacht over de betekenis van die verschijning ontstonden wondtekenen aan zijn handen, voeten en in zijn zijde. Een van zijn eerste volgelingen was Clara die in 1212 de vrouwelijke tak van de Franciscanen, de Clarissen stichtte. Vanaf die tijd ontstonden overal in Europa ook vrouwenkloosters in navolging van Clara en Franciscus. Beide hervormers kozen voor een leven in soberheid, afzondering en ascese. De dagelijkse dagorde werd gestructureerd in regels waarin gebed en arbeid zich afwisselden (*ora et labora*). In die dagorde was veel aandacht voor gebed, geïnspireerd op het leven van Christus en Maria. De navolging van Zijn lijden werd de leidraad voor het monastieke leven. Die boodschap had een hoog mystiek gehalte. De vereniging met Christus (en Maria) werd als in een visioen daadwerkelijk beleefd. In afzondering en gebed kon men Christus ontmoeten en aanschouwen.

Het meelijden met Christus werd beleefd als een intieme liefdevolle samensmelting; door Zijn zijdewond kon men binnentreden in Zijn hart. Men laafde zich daarbij aan het bloed ter vergeving van zonden en als medicijn tegen eigen pijn en verdriet. Deelgenoot zijn van deze imaginaire, mystieke wereld werd beschouwd als het hoogste ideaal.

Mozes mozaïek van het brandende braambos van Gijs Frieling met op de voorgrond zoon Daan, 2016. Foto: Hans Guldemond

De imaginatie

Het bidden aan de hand van beelden ontwikkelde zich in West-Europa sterk in de late Middeleeuwen onder invloed van de Moderne Devotie. In het belangrijkste boek dat deze stroming voortbracht, *De navolging van Christus* door Thomas à Kempis (ca. 1380-1471), spoorde de schrijver de lezers aan om bij alles wat ze deden het beeld van Christus voor ogen te houden. Men moest zich zodanig met Hem vereenzelvigen, dat Hij als het ware in hun hart woonde. De gelovigen moesten in gedachten Zijn beeld vasthouden. De boeken en handschriften die tijdens de Moderne Devotie werden vervaardigd in kloosters, werden verlucht met fraaie afbeeldingen, meestal miniaturen. Devotieprenten werden vanaf de late Middeleeuwen ook los verspreid in de vorm van koper- of houtgravures.

Het einde van de zestiende eeuw was de periode waarin de kerkelijke hervormingen van het Concilie van Trente (1545-1563) werden doorgevoerd. Tijdens deze vergadering was de didactische functie van afbeeldingen ter sprake gekomen. In de akten wordt onder andere vermeld dat men wel Christus mag aanbidden, maar niet zijn afbeelding als zodanig. De beleving van de mystiek veranderde onder invloed van Trente weinig.

Ten behoeve van de meditatie werden na de Reformatie vele handleidingen geschreven en gedrukt. Door zich te

verdiepen in het onderwerp van de meditatie, bijvoorbeeld door erover te lezen of er afbeeldingen van te bekijken, kon de gelovige zich inbeelden fysiek bij een gebeurtenis - zoals het lijden van Christus - aanwezig te zijn. Deze meditatietechniek waarbij de verbeelding werd ingezet, werd aangeduid met de term 'imaginatie'. Het zich inbeelden met behulp van tekst en beeld bevorderde tevens de concentratie van de gelovige.

Het gebed kon men belijden met de vijf zintuigen (smaak, reuk, tastzin, gehoor en gezicht). De meditatie moest zich ontwikkelen tot een trance of een godvruchtig gevoel. De gelovige moest zich laten doordringen van het onderwerp en zijn gebed moest leiden tot voornemens die het leven zouden verbeteren.

Vrouwen en devotieprenten

De Republiek telde gemiddeld in de zeventiende eeuw zo'n anderhalf miljoen inwoners. Ruim 40 procent van de bevolking was katholiek gebleven en vormde daarmee de grootste religieuze denominatie. Over het algemeen waren religieus levende vrouwen ver in de meerderheid ten opzichte van hun mannelijke collega's: in de Gouden Eeuw waren in de Noordelijke Nederlanden gemiddeld meer dan 5000 geestelijke maagden werkzaam, naast

De aanbidding van het H. Sacrament door de vijf zintuigen gepersonifieerd door vrouwen, titelpagina van J. van Vondel, *Altaergeheimenissen* (Keulen 1945)
Foto Evelyne Verheggen

Geestelijke maagd, gravure uitgegeven door Joannes van den Sande, ca 1700. Foto: Evelyne Verheggen

Maagd die haar Mystieke Bruidegom Christus volgt, gravure door Michael Snijders, ca 1640.
Foto: Evelyne Verheggen

slechts 400 à 500 actieve priesters. Het is aan deze vrouwen te danken dat de katholieke kerk in Nederland overeind bleef. De maagschap stond symbool voor zuiverheid, wijsheid en caritas. Ook protestanten respecteerden de maagschap: de Hollandse maagd bleef onveranderd het deugdzaam symbool voor de natie en van vele steden. IJdelheid was echter een hoofdzonde, het is mede daardoor dat deze vrouwen zelden of nooit werden geportretteerd en daarom relatief onbekend zijn gebleven in de geschiedenis van de Republiek.

Omdat vrouwen aanvankelijk minder onderlegd waren in het lezen van stichtelijke boeken, die vaak ook nog eens waren geschreven in het Latijn, lieten zij zich voor hun privé-devotie van oudsher eerder inspireren door beelden dan door teksten. De vraag naar prenten als hulpmiddel bij het gebed ging dan ook vooral uit van vrouwelijke religieuzen en leken. Het ligt daarom voor de hand dat de producenten van devotieprenten zich met een lichte voorkeur toelegden op bij vrouwen favoriete thema's, zoals afbeeldingen uit het leven van Maria, vrouwen uit de bijbel, martelaressen en maagden, en zalig of heilig verklaarde vrouwelijke religieuzen, vooral ordestichteressen.

Het leven van Christus werd in de eigen tijd geplaatst. De kleding en inrichting van de ruimten waren in die zin herkenbaar aanwezig. Zowel uit overgeleverde prenten, vaak voorzien van handgeschreven teksten, als uit manuscripten uit de zeventiende eeuw blijkt dat religieuze afbeeldingen bijzonder populair waren bij de Noord-Nederlandse semi-religieuze maagden, de zogenoemde kloppen en begijnen.

Het ontstaan van het doodsprentje in Haarlem en andere gebruiken met losse prenten

Een van de twee oudste doodsprentjes – een St. Augustinus in een ovaal – wordt bewaard in het Sint-Dimpna- en Gasthuismuseum te Geel (België). Het ander bevindt zich in een particuliere verzameling in Nederland en stelt, heel toepasselijk, een 'Mystieke Schuit' in de Antwerpse achthoek voor.

Achter op beide staat de handgeschreven tekst: 'Bidt voor Catharina Jans Oly op den 29 maart 1651 overleden'. Op basis van deze twee overgeleverde exemplaren en de teksten over het gebruik van de prentjes uit de handschriften met de *vitae* geschreven door Trijn Jans Oly, is de kans groot dat het bidprentje te Haarlem geboren is en, zo niet daar, dan toch elders in een kloppesmilieu.

Het gebruik van boekjes en handschriften met memento-mori- (en andere) opdrachten heeft zich mogelijk al eerder en parallel ontwikkeld aan het gebruik van prentjes met deze opdrachten. Prentjes werden niet alleen bij overlijden, ten behoeve van het aflaatgebed, door de kloppes verspreid. De tot nu bekende gebruiken van prentjes bij een communie, vormsel, priesterwijding of gewoon ten teken van vriendschap zijn in de zeventiende eeuw hier ontstaan en gemeengoed geworden. Het gebruiken van prenten bij gelegenheid van overlijden of het vieren van een sacrament werd later overgenomen door andere landen.

Huisinterieur met de H. Familie, gravure van Cornelis Galle, ca 1670. Foto: Evelyne Verheggen

Het kerkgebouw als voorportaal en verwijzing naar de hemel

Bijbelteksten inspireerden de verbeelding van het Paradijs in het Jodendom en het Christendom. In het Bijbelse Hooglied wordt overvloedig gebruik gemaakt van botanische motieven, bloemen, planten en vruchten. Vanaf de Middeleeuwen werd de *Hortus Conclusus* als metafoor van het Paradijs beschouwd, waar Maria en maagden als 'bruiden' speelden met het Christuskind. Die traditie werd na de Reformatie gecontinueerd in de katholieke spiritualiteit. God had aan Abraham beloofd dat zijn volk uiteindelijk Kanaän zou bezitten. Mozes stuurde, met zijn volk onderweg in de woestijn, mannen erop uit om de weg naar Kanaän te zoeken en te verkennen. Daar aangekomen, in het land van melk en honing, sneden die een rank met één tros druiven af, die ze met zijn tweeën aan een stok moesten dragen en keerden daarmee terug naar Mozes. Na 40 jaar, nadat hij van God de tien geboden had ontvangen, trok hij met zijn volk naar het beloofde land.

Het beloofde land was in de zeventiende eeuw op veel plaatsen in de Republiek zichtbaar aanwezig. Gevelstenen, bijvoorbeeld in Leiden, verwijzen met afbeeldingen van mannen die wijntrossen dragen, naar het Land van Beloften. Dit was voor protestanten, joden én katholieken herkenbaar. Ook de vaak op prenten en schilderijen voorkomende hoornen des overvloeds, trossen blauwe druiven en bloemenkransen verwijzen naar Het beloofde Land en De besloten Hof.

Aan het einde van het Nieuwe Testament volgt tot slot nog een uitgebreide beschrijving van het Hemels Jeruzalem in de openbaring van Johannes. In de Apocalypse wordt de heilige stad Jeruzalem beschreven als een vierkante stad van zuiver goud en muren van jaspis, helder als glas. Het paradijs is daarom op veel afbeeldingen afgebeeld als een vierkante stad.

Maagd die haar Bruidegom Christus navolgt in De besloten hof met Arma Christi, gravure van Michael Sniijders, ca 1640. Foto: Evelyne Verheggen

Kelkvelum met bloemen uit de oud Katholieke kerk van Oudewater ca 1650. Foto: Richard de Beer

In het land van beloften, gevelsteen op de Nieuwe Beestenmarkt te Leiden, na 1611. Foto: Evelyne Verheggen

Katholieke (schuil)kerken werden ‘versierd’ met voorstellingen die verwijzen naar De besloten hof. De paramenten, *vasa sacra*, schilderijen en beelden werden vanaf het begin van de zeventiende eeuw veelvuldig gedecoreerd met de ‘hemelse’ symbolen als bloemen, vruchten en hoornen des overvloeds. De bloemen symboliseerden Christus, Maria en heiligen die met hun deugden bloemen waren geworden om in het leven te ‘plukken’ en te bemediteren. Zo stond de tulp voor de deugd van zuiverheid en de iris voor de H. Drie-eenheid.

De negentiende eeuw

Mede naar aanleiding van de Verlichting wordt het einde van de achttiende eeuw nu wel beschouwd als het einde van de middeleeuwse verbeelding en spiritualiteit. De katholieke kerk kende opnieuw een bloei in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw. Velen kozen (opnieuw) voor een religieus leven dat echter in vele opzichten verschilde van de middeleeuwse religieuze cultuur. Veel nieuwe vrouwenkloosters werden opgericht waarin de zusters – in tegenstelling tot de semi-religieuzen in de middeleeuwen en vroegmoderne tijd - weer in gehoorzaamheid aan het gezag moesten leven. De neostijlen veroverden Europa in de architectuur en religieuze kunst. Voor het eerst werden Christus en heiligen voorgesteld in historische kledij. Daarmee werd de kunst in de kerken afstandelijker. Religieuze voorstellingen werden immers niet meer in de eigen tijd geplaatst. Christus, Maria en (vrouwelijke) heiligen werden nu over het algemeen vorm-, seks- en erotiek-loos en met weinig emoties afgebeeld. Er ontstond een ‘preuts’ tijdperk dat tot ver in de twintigste eeuw doorwerkte in de volksvroomheid en verbeelding.

Kunst in de Bavo

De nieuwe Bavo werd gebouwd aan het einde van de negentiende en het begin van de twintigste eeuw. De religieuze kunst in de Bavo is over het algemeen geperfectioneerd in stilistisch en artistiek opzicht. Han Bijvoet is een stilist die hiermee mooie, maar wel enigszins afstandelijke en weinig emotievolle kunstwerken voor de kerk vervaardigde. Het typeert de genialiteit van Toorop,

*Bruiloft te Kanaän van Han Bijvoet 1952
Foto: RCE beeldbank*

Tegeltableau met Aloysius die een zieke pestlijder verzorgt, Jan Toorop, 1907. Foto: RCE beeldbank

Het leven van de H. Liduina, Gérard Héman, 1945. Foto: RCE beeldbank

die zelfs in zijn keramieke tableaus enerzijds zeer stilistisch werkte, maar er wel in slaagde deze werken een emotionele lading van compassie en liefde mee te geven.

De Tweede Wereldoorlog betekent een trendbreuk. Mensen hadden weer behoefte aan religieuze kunst waarbij de emoties, net als in de tijd van de barok, nadrukkelijk aanwezig zijn in de decoratie van de kerken. Een belangrijke exponent van deze nieuwe tijd is Gérard Héman (1914-1992), die de voorstellingen van heiligen en het leven van Christus, net als voor 1800, weer in de eigen tijd plaatst. De emoties zijn in zijn werk vaak indrukwekkend aanwezig. In 1953 schrijft B.M. Koldewij over het werk van Héman in de kathedraal 'hij werkt in de Hollandse trant en in een stiel-van-vandaag'.

In dit opzicht is het werk van Gijs Frieling een voortzetting hiervan. Het is gemaakt als glasmosaïek, hetgeen aansluit bij de traditionele werken van Bijvoet. In het prachtige kunstwerk komen heden en verleden, traditie en moderniteit samen. Het mozaïek verbeeldt het brandende braambos, de plaats waar in de bijbel Mozes Gods stem hoort. De hier afgebeelde jonge Mozes is een jongeling van deze tijd, van een nieuwe generatie, die op zoek gaat naar God. Hij ontmoet Hem in een landschap dat, geheel in de traditie van de religieuze kunst, metaforen en symbolen bevat van de deugden goed en kwaad en verwijst naar Het beloofde land, afgebeeld als in een landschap met bloemen en dieren. 'Ik zal er zijn'. Hier spreekt een emotionele God

met woede en ongeduld als een schreeuw in het heden. Het pakt de aandacht van de relaxt wandelende jongeling op herkenbare hedendaagse sneakers. Frieling heeft geheel in de traditie van de religieuze kunst een moderne variant gecreëerd die op hedendaagse wijze de aandacht van de beschouwer pakt op confronteerde wijze en hem tot gedachten en contemplatie aanzet. ■

Dit artikel is een samenvatting van een lezing gehouden op 29 januari 2018 door Evelyne Verheggen.

Evelyne Verheggen studeerde kunstgeschiedenis in Leiden en promoveerde in 2006 in Nijmegen op een proefschrift over devotiegrafiek in de Noordelijke Nederlanden in de Gouden Eeuw. Ze werkt als erfgoeddeskundige en geeft lezingen en advies over religieus erfgoed. Als vrij onderzoeksmedewerker is zij verbonden aan het Ruusbroecgenootschap van de Universiteit van Antwerpen. www.evelyneverheggen.nl